

Η συνύπαρξη του ρατσιστικού και του αντιρατσιστικού λόγου σε ανέκδοτα για μεταναστευτικούς και προσφυγικούς πληθυσμούς: Μια κριτική ανάλυση του ρευστού ρατσισμού

Βάσια Τσάμη, Ειρήνη Σκούρα & Αργύρης Αρχάκης
Πανεπιστήμιο Πατρών

ABSTRACT

The arrival of refugee and migrant populations in Europe, especially since 2015, has resulted in the (re)production and entrenchment of various attitudes, views, practices towards them, ranging from anti-racist and humanitarian ones to racist and xenophobic ones. These attitudes are also reflected in humorous texts, which project “serious” aspects of social reality through an amusing and seemingly innocuous way. In this article, drawing upon the *General Theory of Verbal Humor* (Attardo 1994, 2001) and Fairclough’s critical approach (1989, 1992), we analyze jokes concerning migrant and refugee issues. We argue that racist discourse against “foreigners” is not only overtly promoted via hate speech, but also indirectly appears in jokes that (superficially) seem to reinforce anti-racist discourse. Through the analysis, we detect a modern and more subtle kind of racism, i.e. liquid racism (Weaver 2016), which emerges from the (seemingly) anti-racist jokes either through the deprecation of the “Other” or through his/her assimilation.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: ανέκδοτα, Κριτική Ανάλυση Λόγου, μεταναστευτικοί-προσφυγικοί πληθυσμοί, ρευστός ρατσισμός, χιούμορ

1. Εισαγωγή*

Η ευρεία μετακίνηση προσφυγικών και μεταναστευτικών πληθυσμών προς τον ευρωπαϊκό χώρο, ιδιαίτερα από το 2015 και εξής, είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση και την ανάδυση ποικίλων ρατσιστικών αντιλήψεων και ξενοφοβικών στάσεων προς αυτούς. Οι στάσεις αυτές αντανακλώνται και στα χιουμοριστικά κείμενα, τα οποία μέσα από έναν εύθυμο, διασκεδαστικό και φαινομενικά «αθώο» τρόπο προβάλλουν «σοβαρές» πτυχές της κοινωνικής πραγματικότητας (Tsakona 2019: 112). Τέτοιου είδους κείμενα συχνά ενισχύουν και προωθούν ρητά και απροκάλυπτα ρατσιστικές αντιλήψεις, στιγματίζοντας και «δαιμονοποιώντας» διάφορους μεταναστευτικούς, προσφυγικούς και γενικότερα μειονοτικούς πληθυσμούς (Archakis & Tsakona 2019, 2021). Στο παρόν άρθρο, η προσοχή μας εστιάζεται σε χιουμοριστικά κείμενα που έχουν κατά βάση αντιρατσιστική στόχευση και πρόθεση. Επιδίωξή μας είναι να αναδείξουμε πώς οι ρατσιστικές απόψεις και αντιλήψεις εμφιλοχωρούν και στα κείμενα αυτά.

Αφετηρία της πραγμάτευσής μας αποτελούν ο ρατσιστικός λόγος και η ιδεολογική του αντιπαράθεση, αλλά και συνύπαρξη, με τον αντιρατσιστικό λόγο. Προσεγγίζουμε τη συνύπαρξή τους ως ένα νέο είδος ρατσισμού, το οποίο λειτουργεί υπόρρητα και καλυμμένα και, ως εκ τούτου, χαρακτηρίζεται ως *ρευστός ρατσισμός* (Weaver 2016, βλ. ενότητα 2.1). Στη συνέχεια, εστιάζοντας την προσοχή μας στα χιουμοριστικά κείμενα, συζητάμε τη συνύπαρξη ρατσιστικών και αντιρατσιστικών (προ)θέσεων και καταλήγουμε στη διαπίστωση ότι τα χιουμοριστικά κείμενα αποτελούν ένα πεδίο ανάδυσης του σύγχρονου ρευστού ρατσισμού (βλ. ενότητα 2.2). Στην ενότητα 3 περιγράφουμε το υπό ανάλυση υλικό και αιτιολογούμε την επιλογή του. Για την ανάλυσή μας, ακολουθούμε τις βασικές αρχές της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου και αξιοποιούμε ως κριτικά εργαλεία τη *Γενική Θεωρία για το Γλωσσικό Χιούμορ* (Attardo 1994, 2001) και

* Ευχαριστούμε θερμά τη Βίλλυ Τσάκωνα, την Κυριακούλα Τζωρτζάτου και τη Νικολέττα Παναγάκη για τις εύστοχες παρατηρήσεις τους και τις εποικοδομητικές διορθώσεις τους στο κείμενό μας. Η μελέτη αυτή εκπονήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «TRACE: Ανιχνεύοντας τον ρατσισμό στον αντιρατσιστικό λόγο: Μια κριτική προσέγγιση στον ευρωπαϊκό δημόσιο λόγο για τη μεταναστευτική και προσφυγική κρίση» του Πανεπιστημίου Πατρών. Το πρόγραμμα αυτό χρηματοδοτείται από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. 2019-2022, TRACE/HFRI-FM17-42).

την *κοινωνιοπολιτισμική προσέγγιση* του Fairclough (1989, 1992) (βλ. ενότητα 4). Ακολουθεί η ανάλυση των δεδομένων μας (ενότητα 5), με την οποία διαπιστώνουμε ότι σε ανέκδοτα με αντιρατσιστική στόχευση ο ρατσιστικός λόγος αναδύεται είτε μέσω της απαξίωσης είτε μέσω της αφομοίωσης του/της «άλλου/ης». Η τελευταία ενότητα (6) περιλαμβάνει τα συμπεράσματα της ανάλυσης και τη συμβολή της έρευνάς μας.

2. Θεωρητικό πλαίσιο

2.1 Ρατσιστικός και αντιρατσιστικός λόγος: Από τη σύγκρουση στη συνύπαρξη

Με την έννοια *λόγος* (discourse) εννοούμε τις παγιωμένες νοηματοδοτήσεις βάσει των οποίων επιτυγχάνονται, υπό συγκεκριμένη οπτική, αναπαραστάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας (Jørgensen & Phillips 2002: 143, Fairclough 2003: 124). Στο άρθρο αυτό δίνουμε έμφαση στον ρατσιστικό και στον αντιρατσιστικό λόγο. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι δύο αυτοί λόγοι βρίσκονται σε μια *ιδεολογική αντιπαράθεση* (βλ. ideological debate, Blommaert 1999: 9), καθώς καθένας επιχειρεί να αναπαραστήσει γλωσσικά και κοινωνικά νοήματα με διαφορετικό τρόπο. Ωστόσο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η αντιπαράθεση αυτή συχνά δεν εμποδίζει την κειμενική συνύπαρξη των λόγων αυτών.

Ο ρατσιστικός λόγος προωθεί και εκφράζει «τις κοινωνικές πρακτικές διακρίσεων [...] και τις σχέσεις κατάχρησης εξουσίας από κυρίαρχες ομάδες, οργανισμούς και θεσμούς» (van Dijk 2008: 103). Αυτές οι πρακτικές διακρίσεων και οι σχέσεις κατάχρησης εξουσίας πηγάζουν από κοινωνικά διαδεδομένες και αρνητικά φορτισμένες αναπαραστάσεις του/της «άλλου/ης», ενώ ταυτόχρονα φυσικοποιούν την προνομιακή θέση του πλειονοτικού «εμείς» (van Dijk 2005: 3, 7, βλ. επίσης van Dijk 1991, 1992, Φραγκουδάκη 2013: 87-88). Οι πρακτικές αυτές είναι συχνές στα δυτικά έθνη-κράτη, όπου η *μονοπολιτισμικότητα* (monoculturalism) και η *μονογλωσσία* (monolingualism) αποτελούν κυρίαρχες αξίες (Archakis 2016: 4-7, Αρχάκης 2020). Η σύσταση των σύγχρονων κρατών βασίστηκε στην παραδοχή «ένα έθνος-μία γλώσσα» (Irvine & Gal 2000: 63), με αποτέλεσμα οι όποιες πολιτισμικές, κοινωνικές, φυλετικές και γλωσσικές διαφορές και μείξεις να αποφεύγονται. Ο Billig επισημαίνει σχετικά ότι η μη ανοχή στη διαφορά συνιστά ένα από τα βασικά στοιχεία για τη δημιουργία των εθνών-κρατών, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι «τα νέα κράτη έπρεπε να καταστούν πολιτείες με κεντρική διοίκηση, οι οποίες ισοπέδωσαν παραδοσιακές τοπικές, πολιτισμικές, γλωσσικές και εθνοτικές διαφορές» (1995: 130).

Υπό αυτή την έννοια, ο ρατσιστικός λόγος αποτέλεσε βασικό ομογενοποιητικό εργαλείο του έθνους-κράτους είτε μέσω του *αποκλεισμού* του/της «άλλου/ης» είτε μέσω της *αφομοίωσής* του/της (Χριστόπουλος 2013, Αρχάκης 2020: 114, 121 κ.εξ.). Ο αποκλεισμός εντάσσεται στις πιο ακραίες και ρητές εκδοχές του ρατσιστικού λόγου, επιδιώκοντας την περιθωριοποίηση, την εκδίωξη, την έξωση ή/και την εξάλειψη του/της «άλλου/ης» (Χριστόπουλος 2013: 57). Η αφομοίωση συνιστά μια πιο ήπια και καλυμμένη —αλλά όχι λιγότερο επικίνδυνη— έκφανση του ρατσιστικού λόγου. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Χριστόπουλος (2004: 352), η αφομοίωση αποτελεί «μια πολιτική διαδικασία που στοχεύει στην *όμοια* στράτευση των υποκειμένων στους κυρίαρχους κώδικες συμπεριφοράς αλλά και στα ιδανικά μιας πολιτικής κοινότητας» (έμφαση στο πρωτότυπο). Με άλλα λόγια, στόχος της αφομοίωσης είναι οι μεταναστευτικές και προσφυγικές ομάδες να προσαρμοστούν και να αποδεχτούν τις γλωσσικές, πολιτισμικές, κοινωνικές, θρησκευτικές αξίες της πλειονοτικής ομάδας. Σε κάθε περίπτωση, τόσο ο αποκλεισμός όσο και η αφομοίωση βασίζονται στην *απαξιώτικη* διάκριση του/της «άλλου/ης» (βλ. Kalantzis & Cope 2013: 167-168).

Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τις ναζιστικές θηριωδίες, ο ρατσιστικός λόγος και η φυλετική ανωτερότητα των λευκών αμφισβητήθηκαν έντονα (Winant 2002:

100). Η καταπάτηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων οδήγησε στην ανάδυση του αντιρατσισμού ως μιας μορφής αντίστασης και επαγρύπνησης. Όπως υποδηλώνει ο ίδιος ο όρος, ο αντιρατσιστικός λόγος βρίσκεται σε ανταγωνιστική σχέση με τον ρατσιστικό. Ακολουθώντας την Ο'Brien, ο αντιρατσισμός προσδιορίζεται ως «κάθε θεωρία και/ή πρακτική που επιδιώκει να αμφισβητήσει, να μειώσει ή να εξαλείψει τις εκδηλώσεις ρατσισμού στην κοινωνία» (2009: 501). Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις Anthias & Lloyd, ο αντιρατσιστικός λόγος αποτελεί «μια απάντηση στον/στους ρατσισμό/ούς με την κατασκευή ενός θετικού σχεδίου για το είδος της κοινωνίας όπου οι άνθρωποι μπορούν να συμβιώνουν με αρμονία και αμοιβαίο σεβασμό» (2002: 16).

Η διάδοση και η ευρεία κυκλοφορία του αντιρατσιστικού λόγου είχε ως αποτέλεσμα τη θέσπιση αντιρατσιστικών νόμων στις περισσότερες δυτικές χώρες. Στην Ελλάδα το ΦΕΚ 2014: 4285 ήρθε να ενισχύσει και να συμπληρώσει τον παλιότερο Ν. 927/1979-ΦΕΚ 139/Α/28.6.1979. Τα συγκεκριμένα νομοθετικά πλαίσια προτάσσουν την (έστω και προσχηματική) ισότητα των πλειονοτικών με τους μειονοτικούς και μεταναστευτικούς πληθυσμούς και κατοχυρώνουν νομικά την αποδοχή του/της «άλλου/ης».

Αυτή η θεσμοθετημένη απαγόρευση των καταφανών ρατσιστικών συμπεριφορών και ξενοφοβικών πρακτικών (Anthias & Lloyd 2002: 16) οδηγεί συχνά στην αντιρατσιστική πλαisiώση ρατσιστικών θέσεων και, ως εκ τούτου, στην υπόρρητη και συγκαλυμμένη αναπαραγωγή και προώθηση ρατσιστικών προκαταλήψεων. Οδηγεί, δηλαδή, σε αμφισημίες, οι οποίες, σύμφωνα με τον Weaver (2011, 2013, 2016), συνιστούν ένα νέο είδος ρατσισμού, τον *ρευστό ρατσισμό* (liquid racism), ο οποίος

δεν πρέπει να ιδωθεί ως ένα μετριασμένο ή αμφισβητούμενο κατάλοιπο ρατσισμού, αλλά μάλλον ως μια αμφίσημη μορφή, η οποία ενθαρρύνεται σήμερα και αποδυναμώνει τις ποικίλες άμυνες ενάντια στις ρατσιστικές αξιώσεις (Weaver 2016: 63-64).

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, ο ρατσισμός μπορεί να παρεισφρέει σε αντιρατσιστικά κείμενα και να διαμορφώνει αμφισημίες που καθιστούν δύσκολο τον εντοπισμό του και τον περιορισμό του (van Dijk 1992, 2008, Archakis et al. 2018, Tsakona 2019, Τσάκωνα κ.ά. 2020). Με άλλα λόγια, ο αντιρατσιστικός λόγος μπορεί φαινομενικά να προωθεί τη γλωσσική, πολιτισμική και κοινωνική ποικιλομορφία, αλλά ταυτόχρονα μπορεί να διαποτίζεται από ρατσιστικές θέσεις. Όπως θα συζητήσουμε εκτενώς στην επόμενη ενότητα, φαινόμενα ρευστού ρατσισμού συχνά προωθούνται και μέσω χιουμοριστικών αναπαραστάσεων μεταναστών/τριών και προσφύγων/ισσών, καθώς το ευχάριστο και διασκεδαστικό κλίμα που δημιουργεί το χιούμορ, συμβάλλει στη συγκάλυψη των ρατσιστικών μηνυμάτων.

2.2. Χιούμορ και ρευστός ρατσισμός

Το χιούμορ βασίζεται στην ανατροπή των προσδοκιών που έχουν οι άνθρωποι για τον κόσμο που τους περιβάλλει (βλ. επίσης ενότητα 4.1). Μέσα από την ανατροπή του προσδοκώμενου, το γλωσσικό/επικοινωνιακό αυτό φαινόμενο αποκαλύπτει τι θεωρεί μια κοινωνία ως συμβατό, ως «κοινή λογική», αλλά και τι θεωρεί ως αποκλίνον και ασύμβατο. Φέρνει στην επιφάνεια ορισμένους (ρητούς ή άρρητους) λόγους, κοινωνικές πεποιθήσεις και πολιτισμικές αξίες, με βάση τις οποίες προσδιορίζονται η κανονικότητα και η απόκλιση. Στη βάση αυτή, μπορούμε να πούμε ότι το χιούμορ συνιστά ένα είδος αξιολόγησης και κριτικής, αφού επιχειρεί να «διορθώσει» τις συμπεριφορές που αποκλίνουν από τις αναμενόμενες (πρβλ. Bergson 1998 [1900]: 155, Billig 2005: 79-82, 127-128).

Εξειδικεύοντας το ενδιαφέρον μας στα χιουμοριστικά κείμενα που πραγματεύονται μεταναστευτικά και προσφυγικά θέματα, παρατηρούμε ότι το χιούμορ μπορεί είτε να ενισχύσει είτε να καταπολεμήσει τον ρατσιστικό λόγο. Ειδικότερα, το χιούμορ που ενισχύει τον ρατσιστικό λόγο χαρακτηρίζεται ως *ρατσιστικό χιούμορ* (racist humour, βλ. Weaver 2016). Πρόκειται για το χιούμορ που στοχοποιεί και υπονομεύει τον/την «άλλο/η» αναπαριστώντας τον/την είτε ως «κατώτερο/η» πολιτισμικά είτε ως «απειλή» και «εθνική εισβολή» (Archakis & Tsakona 2019, 2021). Με αυτόν τον τρόπο, επικυρώνει την εθνική ομοιογένεια και προωθεί τη μονογλωσσία και τη μονοπολιτισμικότητα. Από την άλλη πλευρά, το χιούμορ που στοχεύει στην καταπολέμηση του ρατσιστικού λόγου και στην ενίσχυση του αντιρατσιστικού λόγου χαρακτηρίζεται ως *αντιρατσιστικό χιούμορ* (antiracist humour, βλ. Weaver 2016: 123, 133). Στις περιπτώσεις αυτές, το χιούμορ στοχοποιεί τις ρατσιστικές συμπεριφορές ως μη αναμενόμενες και ασύμβατες στο πλαίσιο ενός πολυγλωσσικού και πολυπολιτισμικού περιβάλλοντος (Tsakona 2019: 123). Έτσι, προωθείται ο αντιρατσιστικός λόγος και ενισχύεται η κοινωνική, πολιτισμική και γλωσσική ποικιλότητα.

Ωστόσο, οι ρατσιστικές ή οι αντιρατσιστικές (προ)θέσεις του χιούμορ δεν είναι πάντοτε ευδιάκριτες και σαφώς οριοθετημένες. Όσον αφορά το ρατσιστικό χιούμορ, ο ισχυρισμός ότι είναι «αθώο» και χρησιμοποιείται «απλά για πλάκα» δίνει στους/στις ομιλητές/τριες τη δυνατότητα να αποποιηθούν τις ρατσιστικές τους (προ)θέσεις (Billig 2001, Weaver 2011). Όμως, ακόμα και αν αυτού του είδους το χιούμορ γίνεται αντιληπτό «απλά ως ένα αστείο», δεν παύει να αναπαράγει κοινωνικές ανισότητες, να φυσικοποιεί στερεότυπα και να συγκαλύπτει ρατσιστικά, σεξιστικά, ταξικά κ.ο.κ. περιεχόμενα (Santa Ana 2009, Weaver 2016, Archakis & Tsakona 2019).

Όσον αφορά το αντιρατσιστικό χιούμορ, όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Weaver, «η πολλαπλότητα και η συνθετότητα των ερμηνειών που [αυτό] επιδέχεται [...] δημιουργεί τελικά αμφιβολίες για το πόσο “επιτυχής” είναι η αντιρατσιστική κριτική που ασκεί» (2011: 44). Στο ίδιο μήκος κύματος, η Tsakona σημειώνει ότι «το χιούμορ στα αντιρατσιστικά κείμενα στοχοποιεί τους/τις ρατσιστές/τριες και τις ρατσιστικές τους πρακτικές, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις καταλήγει στην αναπαραγωγή ρατσιστικών ιδεολογιών και κοινωνικών διακρίσεων» (2019: 123). Αντιρατσιστικά χιουμοριστικά κείμενα μπορεί να ενισχύουν υπόρρητα απόψεις για τον αποκλεισμό του/της «άλλου/ης», αναπαριστώντας τον/την ως απειλή ή ως επικίνδυνη εισβολή (Tsakona 2019). Επίσης, μπορεί να ενισχύουν εμμέσως την αφομοίωση, είτε προβάλλοντάς την ως στοιχείο προαπαιτούμενο για την αποδοχή των μειονοτικών ομάδων στο πλειονοτικό κοινωνιογλωσσικό περιβάλλον, είτε αναπαριστώντας τους/τις μετανάστες/τριες ή/και τους/τις πρόσφυγες/ισσες ως επιτυχώς αφομοιωμένους/ες γλωσσικά και πολιτισμικά (Archakis et al. 2018, Tsakona 2019).

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, το αντιρατσιστικό χιούμορ μπορεί να αποτελέσει ένα πεδίο ανάδυσης ενός υπόρρητου, συγκαλυμμένου και ρευστού ρατσισμού, όταν, παρά την αντιρατσιστική του (πρό)θεση, καταλήγει στην επιβεβαίωση και ενίσχυση ρατσιστικών αντιλήψεων. Στη δική μας ανάλυση, το ενδιαφέρον μας εστιάζεται σε ανέκδοτα, τα οποία, όπως θα υποστηρίξουμε, παρά την αντιρατσιστική τους στόχευση, καταλήγουν στην αναπαραγωγή κοινωνικών ανισοτήτων και στην προώθηση ρατσιστικών απόψεων και πρακτικών.

3. Δεδομένα

Για τους σκοπούς της μελέτης μας συγκεντρώσαμε, από τον Απρίλιο του 2018 έως τον Ιούνιο του 2020, 29 ανέκδοτα τα οποία αναφέρονται σε μετανάστες/τριες ή/και πρόσφυγες/ισσες. Συλλέξαμε τα ανέκδοτα είτε από διαδικτυακές πηγές που περιέχουν χιουμοριστικά κείμενα και κυκλοφορούν ελεύθερα στο ηλεκτρονικό δημόσιο λόγο, είτε

από μηνύματα τα οποία μας έχουν σταλεί κατ' ιδίαν στους προσωπικούς μας λογαριασμούς (π.χ. ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, μέσα κοινωνικής δικτύωσης).

Τα 18 από αυτά έχουν ρατσιστικό χιούμορ, καθώς στοχοποιούν χιουμοριστικά αποκλειστικά μεταναστευτικές και προσφυγικές ομάδες, αναπαράγοντας με αυτόν τον τρόπο τον ρατσιστικό λόγο.¹ Τα 2 από τα 29 έχουν αντιρατσιστικό χιούμορ, καθώς στοχοποιούν χιουμοριστικά αποκλειστικά τους/τις ρατσιστές/τριες πλειονοτικούς/ές, ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο τον αντιρατσιστικό λόγο.² Στα 9 από τα 29 ανέκδοτα εμφανίζεται αντιρατσιστικό χιούμορ, καθώς στοχοποιούνται οι ρατσιστές/τριες πλειονοτικοί/ές, το οποίο ωστόσο συνυπάρχει με ρατσιστικό χιούμορ, καθώς παράλληλα στοχοποιούνται και οι μεταναστευτικοί και προσφυγικοί πληθυσμοί. Στην παρούσα μελέτη, εστιάζουμε την προσοχή μας σε αυτή την τελευταία κατηγορία ανεκδότων, στρέφοντας την προσοχή μας στον ρευστό ρατσισμό που προωθείται μέσω του χιούμορ. Ειδικότερα, αναλύουμε δύο ενδεικτικά παραδείγματα όπου, στο πρώτο, η αντιρατσιστική πλαισίωση συμβαδίζει με την απαξίωση του/της «άλλου/ης», ενώ, στο δεύτερο, με την αφομοίωση του/της «άλλου/ης».

Για τον εντοπισμό και την ανάλυση των υπόρρητων ρατσιστικών αντιλήψεων στα δύο ανέκδοτα με αντιρατσιστική στόχευση, αξιοποιούμε τη *Γενική Θεωρία για το Γλωσσικό Χιούμορ* (Attardo 1994, 2001, 2020) και την *κοινωνιοπολιτισμική προσέγγιση* του Fairclough (1989, 1992).

4. Εργαλεία ανάλυσης

4.1. Γενική Θεωρία για το Γλωσσικό Χιούμορ

Η Γενική Θεωρία για το Γλωσσικό Χιούμορ (στο εξής ΓΘΓΧ, Attardo 1994, 2001, 2020) ανήκει στις γλωσσολογικές θεωρίες που ερμηνεύουν το χιούμορ ως *ασυμβατότητα* (incongruity). Σημείο εκκίνησης του χιούμορ συνιστά η αναντιστοιχία ανάμεσα σε αυτό που περιμένουμε να συμβεί και σε αυτό που τελικά συμβαίνει (Attardo 1994: 1-10). Με άλλα λόγια, το χιούμορ προϋποθέτει ότι μια κατάσταση, μια ιδέα, ένα γεγονός έρχεται σε αντίθεση με όσα γνωρίζουμε και αναμένουμε για τον κόσμο που μας περιβάλλει. Η αντίθεση αυτή ανάμεσα σε δύο γνωσιακά σχήματα που επικαλύπτονται, ολικώς ή μερικώς, μέσα στο χιουμοριστικό κείμενο ονομάζεται *γνωσιακή αντίθεση* (script opposition),³ προκαλεί *ανατροπή* ή, αλλιώς, *έκπληξη* και αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για να έχουμε χιούμορ (Attardo 1994: 207-222, Attardo 2001: 37-45, Attardo 2020: 150-151, βλ. επίσης Τσάκωνα 2013: 43-44, πρβλ. ενότητα 2.2).

Η ασυμβατότητα εντοπίζεται στα *χιουμοριστικά εκφωνήματα* (humorous lines), τα οποία βρίσκονται είτε στο τέλος του κειμένου είτε σε σημεία του κειμένου πριν το τέλος του. Όταν το χιουμοριστικό κείμενο εμπεριέχει μία και μόνη γνωσιακή αντίθεση που βρίσκεται στο τέλος του κειμένου και οδηγεί στην επανερμηνεία του, γίνεται λόγος για *ατάκα* (punchline). Όταν το χιουμοριστικό κείμενο εμπεριέχει μία ή συνηθέστερα περισσότερες γνωσιακές αντιθέσεις, οι οποίες εντοπίζονται σε οποιοδήποτε σημείο του

¹ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ανεκδότου που στοχοποιεί αποκλειστικά τους/τις μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες είναι το εξής:

- «— Τα χαρτιά σου.
- Έλληνας είμαι!
- Πες σπανακοτυρόπιτα.
- Τερόπιτα με κορτάρι».

² Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ανεκδότου που στοχοποιεί χιουμοριστικά αποκλειστικά τους/τις ρατσιστές/τριες πλειονοτικούς/ές είναι το εξής:

- «Φοβάται κι η Σούλα ότι οι πρόσφυγες θα αλλοιώσουν τον πολιτισμό μας, που πριν από λίγο έστειλε στη μάνα της να την ξεματιάσει από το βάιμπερ».

³ Οι όροι *ασυμβατότητα* και *γνωσιακή αντίθεση* χρησιμοποιούνται σε αυτή τη μελέτη με το ίδιο περιεχόμενο και εναλλάσσονται μεταξύ τους.

κειμένου (εκτός του τέλους) και είναι πλήρως ενσωματωμένες σε αυτό χωρίς να διακόπτεται η ροή του, γίνεται λόγος για *χιουμοριστικές φράσεις* (jablines). Επομένως, σύμφωνα με τη ΓΘΓΧ, για να χαρακτηριστεί ένα κείμενο χιουμοριστικό, πρέπει να περιέχει είτε μία ατάκα είτε χιουμοριστικές φράσεις είτε κάποιες φορές συνδυασμό των δύο ειδών χιουμοριστικών εκφωνημάτων (βλ. Attardo 2001: 29, 82-83, Tsakona 2003).

Για τη μελέτη των χιουμοριστικών εκφωνημάτων, πέρα από τον εντοπισμό των γνωσιακών αντιθέσεων, θα αναλύσουμε και τον χιουμοριστικό στόχο (target). Ο στόχος είναι συνήθως ένα πρόσωπο ή μια ομάδα που αναφέρεται μέσα στο χιουμοριστικό κείμενο και σε βάρος του/της οποίου/ας στρέφεται το χιούμορ. Πέρα από ένα πρόσωπο ή μια ομάδα, το χιούμορ μπορεί να έχει ως στόχο του τη γελοιοποίηση κάποιου θεσμού ή ορισμένων κοινωνικών αντιλήψεων (Attardo 1994: 224-225, 2001: 23-24, 2020: 144-147).

Στη δική μας ανάλυση, θα αναδείξουμε ότι μέσα από τις τελικές ατάκες των δύο ανεκδότητων στοχοποιείται χιουμοριστικά ο/η ρατσιστής/τρια πλειονοτικός/ή και οι αντιλήψεις που αυτός/ή ενστερνίζεται. Ωστόσο, όπως θα δούμε, οι γνωσιακές αντιθέσεις που προκύπτουν από χιουμοριστικές φράσεις που έχουν προηγηθεί στοχοποιούν τον/τη μετανάστη/τρια και πρόσφυγα/ισσα, παρουσιάζοντάς τον/την είτε απαξιωμένο/η είτε μη αφομοιωμένο/η. Στη συνέχεια, θα αναφερθούμε στην κοινωνιοπολιτισμική προσέγγιση του Fairclough (1989, 1992, 1995), την οποία θα αξιοποιήσουμε για την κριτική ανάλυση των δεδομένων μας, προκειμένου δηλαδή να δείξουμε ότι η ταυτόχρονη χιουμοριστική στοχοποίηση των πλειονοτικών ρατσιστών/τριών (στις ατάκες) και των μεταναστών/τριών και προσφύγων/ισσών (στις χιουμοριστικές φράσεις) στα ίδια ανέκδοτα συνεπάγεται τη συνύπαρξη του ρατσιστικού με τον αντιρατσιστικό λόγο στο ευρύτερο κοινωνικό επίπεδο.

4.2. Η κοινωνιοπολιτισμική προσέγγιση του Fairclough

Κινούμενες/οι στο πλαίσιο της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου (στο εξής ΚΑΛ), θα διερευνήσουμε στα δεδομένα μας τον τρόπο με τον οποίο μέσω του χιούμορ συγκαλύπτεται και δικαιωνίζεται ο ρατσιστικός λόγος. Πιο συγκεκριμένα, ακολουθούμε την *κοινωνιοπολιτισμική* (socio-cultural) *προσέγγιση* της ΚΑΛ, η οποία προτάθηκε από τον Fairclough (1989, 1992, 1995). Υπό το πρίσμα της προσέγγισης αυτής, η γλωσσική χρήση (μικροεπίπεδο) συνδέεται με τις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας (μακροεπίπεδο), μέσω των πρακτικών λόγου (μεσοεπίπεδο) (Fairclough 1992: 72, βλ. επίσης Στάμου 2014: 164). Αναλυτικότερα, τα τρία επίπεδα στα οποία κινείται το μοντέλο του Fairclough είναι τα εξής:

1. Το *μικροεπίπεδο*, όπου ο λόγος μελετάται ως *κείμενο* (text). Στο επίπεδο αυτό, δίνεται έμφαση στη μελέτη των γλωσσικών στοιχείων και της σχέσης τους.

2. Το *μεσοεπίπεδο*, όπου ο λόγος μελετάται ως *πρακτική λόγου* (discursive practice). Στο επίπεδο αυτό, δίνεται έμφαση στη σύνδεση του κειμένου με το περικείμενο στο οποίο παράγεται, προσλαμβάνεται και καταναλώνεται (Fairclough 1992: 72-73, 78-86, 1995: 58-59). Το περικείμενο περιλαμβάνει τις γλωσσικές και κοινωνικές συμβάσεις της κοινότητας στην οποία εκτυλίσσεται η επικοινωνία. Στις γλωσσικές συμβάσεις εντάσσονται τα *κειμενικά είδη* (genres), τα οποία συνιστούν τις κοινωνικά τυποποιημένες μορφές των κειμένων που διαμορφώνονται ανάλογα με τις λειτουργίες και τους σκοπούς της εκάστοτε επικοινωνιακής περίπτωσης (πρβλ. Tsakona 2020: 65-66). Στις κοινωνικές συμβάσεις εντάσσονται οι *λόγοι* (discourses), οι οποίοι, όπως ήδη αναφέραμε (βλ. 2.1), αφορούν την αναπαράσταση του κόσμου από μια συγκεκριμένη υποκειμενική οπτική (βλ. Fairclough 1995: 188-189, 2003: 26).

3. Το *μακροεπίπεδο*, όπου ο λόγος εξετάζεται ως *κοινωνική πρακτική* (social practice). Εδώ, δίνεται έμφαση στη σύνδεση των πρακτικών λόγου (από το μεσοεπίπεδο)

με τις σχέσεις εξουσίας που αναπαράγουν και προωθούν. Ειδικότερα, διερευνώνται οι ιδεολογικές επιδράσεις των κειμένων μέσω της προώθησης και επιδίωξης φυσικοποίησης συγκεκριμένων λόγων (Fairclough 2003: 21-28, βλ. επίσης Blommaert 2005: 29). Ο Fairclough, αντλώντας από τις θεωρητικές καταβολές του δυτικού μαρξισμού (βλ. Althusser 1971, Gramsci 1971), υπογραμμίζει ότι οι λόγοι που βρίσκονται σε κοινωνική κυκλοφορία είναι ανταγωνιστικοί μεταξύ τους, καθώς δεν έχουν ισότιμες σχέσεις μεταξύ τους και δεν είναι ισότιμα προσβάσιμοι. Συνήθως ένας λόγος έχει κεντρική κυριαρχία και ηγεμονεύει ως συναινετικά αποδεκτός και φυσικοποιημένος, ενώ οι υπόλοιποι λόγοι θεωρούνται περιφερειακοί ή/και περιθωριακοί. Οι περιφερειακοί/περιθωριακοί λόγοι απειλούν να αποφυσικοποιήσουν τον κυρίαρχο λόγο, να αποκαλύψουν την ηγεμονία του και να αμφισβητήσουν την συναινετική αποδοχή του, επιχειρώντας την εδραίωση μιας νέας ηγεμονίας (Fairclough 1992: 92-93, Jørgensen & Phillips 2002: 70, βλ. επίσης Αρχάκης 2020: 32).

Στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειωθεί ότι το μοντέλο που προτείνει ο Fairclough (1989: 25, 1992: 73, 1995: 98) για την ανάλυση των κειμένων δεν συγκροτείται από τρία αυτοτελή και ανεξάρτητα επίπεδα, αλλά πρόκειται για τρία αλληλένδετα επίπεδα που το ένα είναι εγκιβωτισμένο στο άλλο. Ειδικότερα, η ανάλυση του μεσοεπίπεδου βασίζεται στα στοιχεία που προκύπτουν από την ανάλυση του μικροεπίπεδου και η ανάλυση του μακροεπίπεδου βασίζεται στα στοιχεία που προκύπτουν από την ανάλυση του μεσοεπίπεδου.

Προσαρμόζοντας το παραπάνω κριτικό εργαλείο στον ερευνητικό μας στόχο, στο μικροεπίπεδο, θα εντοπίσουμε τις ατάκες και τις χιουμοριστικές φράσεις των ανεκδότων, θα αναλύσουμε τις γνωσιακές αντιθέσεις που προκύπτουν από αυτά τα χιουμοριστικά εκφωνήματα, και θα συζητήσουμε τη στοχοποίηση τόσο των μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών όσο και των πλειονοτικών ομάδων. Στο μεσοεπίπεδο, θα δώσουμε έμφαση στον τρόπο με τον οποίο μέσα από το κειμενικό είδος των ανεκδότων (ανα)παράγονται, συνυπάρχουν και ανταγωνίζονται ο ρατσιστικός και ο αντιρατσιστικός λόγος. Στο μακροεπίπεδο, θα επισημάνουμε την προώθηση του αντιρατσιστικού λόγου από τα υπό μελέτη ανέκδοτα, τα οποία ωστόσο, όπως επίσης θα δείξουμε, δεν κατορθώνουν να απεμπλακούν από τον κυρίαρχο ρατσιστικό λόγο και τις επιδιώξεις της εθνικής, γλωσσικής και πολιτισμικής ομογενοποίησης.

Η ΓΘΓΧ (Attardo 1994, 2001, 2020) στην οποία αναφερθήκαμε στην ενότητα 4.1. έχει έντονες επιδράσεις από τη δομιστική γλωσσολογική θεωρία και δεν λαμβάνει συστηματικά υπόψη της την κοινωνικοπολιτισμική πλαισίωση των χιουμοριστικών κειμένων (βλ. Tsakona 2020: 101-109). Η συνδυαστική αξιοποίηση της ΓΘΓΧ με την ΚΑΛ και, ειδικότερα, με την *κοινωνιοπολιτισμική προσέγγιση* (Fairclough 1989, 1992, 1995) μας δίνει τη δυνατότητα κριτικής ανάλυσης των χιουμοριστικών κειμένων μέσω της κοινωνιοπολιτισμικής τους πλαισίωσης και, ειδικότερα, μέσω της ανάδειξης του ρόλου του χιούμορ στην (ανα)παραγωγή και προώθηση συγκεκριμένων λόγων.

5. Ανάλυση

5.1. Η συνύπαρξη του αντιρατσιστικού λόγου με τη ρατσιστική απαξίωση του/της «άλλου/ης»

Το πρώτο υπό ανάλυση ανέκδοτο περιλαμβάνει τον διάλογο ανάμεσα σε δύο άτομα με καταγωγή από το Αφγανιστάν, τα οποία βρίσκονται στην Ελλάδα και προσπαθούν να αποκτήσουν χρήματα μέσω της επαιτείας. Στόχος μας είναι να αναδείξουμε ότι πρόκειται για ένα ανέκδοτο το οποίο διαποτίζεται έντονα από τον αντιρατσιστικό λόγο, έχοντας ως απώτερο σκοπό τη χιουμοριστική στοχοποίηση του/της προσχηματικά φιλάνθρωπου/ης αλλά, εντέλει, ρατσιστή/τριας πλειονοτικού/ης. Ωστόσο, όπως θα δούμε, το συγκεκριμένο ανέκδοτο, παρά την τελική αντιρατσιστική του στόχευση, δεν καταφέρνει

να απεικονιστεί από την αναπαραγωγή του ρατσιστικού λόγου και τη στερεοτυπική απεικόνιση του/της «άλλου/ης» ως απαξιωμένου/ης.

[1]⁴

Δύο Αφγανοί, που είχαν χαθεί για πολύ καιρό μετά από το «πέρασμά» τους από τον Έβρο, συναντιούνται τυχαία σε κεντρικό... δρόμο της Αθήνας.

Ο πρώτος ντυμένος σαν πρίγκιπας, κατεβαίνει από μια Μερσεντάρα τελευταίο μοντέλο. (1)

Ο δεύτερος, κακομοίρης, κρατώντας στα χέρια ένα πακέτο κάλτσες που προσπαθούσε να πουλήσει, λέει στον φίλο του:

– *Βλέπω καλοπερνάς! Τι δουλειά κάνεις και τα κονομάς;* (2)

– *Ζητιανεύω στο μετρό.* (3)

– *Μη μου λες. Και βγάζεις τόσα πολλά;*

– *Σίγουρα. Δοκίμασέ το κι εσύ! Κάθισε κοντά στα εκδοτήρια εισιτηρίων με μια πινακίδα, και θα δεις!*

Μετά από κάνα δυο μέρες, ο ταλαίπωρος, ξαναβλέπει τον πλούσιο φίλο του.

«Α ρε Ahmed, με δούλεψες», του λέει. «Σε δυο μέρες, όλα κι όλα μάζεψα 1 ευρώ, αν και στην πινακίδα είχα γράψει: “Είμαι χωρίς δουλειά, η γυναίκα μου είναι άρρωστη και τα τρία παιδιά μου πεινάνε!”»

«Μη λες βλακείες» –του απαντά ο Ahmed– «κοίταξε τι μάζεψα εγώ σε δύο ημέρες...» και του ανοίγει μια μεγάλη τσάντα γεμάτη με δεκάευρα.

«Δεν είναι δυνατόν» –λέει ο άλλος απορημένος– «Τι έγγραφες στην πινακίδα;»

– *Μου λείπουν μόνο 10 ευρώ για το εισιτήριο να γυρίσω στο Αφγανιστάν.* (4)

Μικροεπίπεδο

Στο παραπάνω κείμενο αναπαρίστανται δύο μετανάστες-πρόσφυγες, «Δύο Αφγανοί», όπως δηλώνεται στην εισαγωγή του ανεκδότου, όπου επίσης δηλώνεται και η παράνομη έλευσή τους στον ελληνικό χώρο (μετά το «πέρασμά» τους από τον Έβρο). Ο ένας από τους δύο, ο Ahmed,⁵ στοχοποιείται χιουμοριστικά. Η χιουμοριστική στοχοποίηση του Ahmed προκύπτει αρχικά από το ότι αναπαρίσταται *ντυμένος σαν πρίγκιπας να κατεβαίνει από μια Μερσεντάρα τελευταίο μοντέλο*. Σε αυτή τη χιουμοριστική φράση (1) εντοπίζουμε την εξής γνωσιακή αντίθεση: *ένας μετανάστης-πρόσφυγας δεν έχει/έχει οικονομική άνεση*. Με άλλα λόγια, η ανατροπή εδώ προκύπτει από την οικονομική άνεση του Ahmed, όπως αυτή υποδεικνύεται από τις ακριβές ενδυματολογικές του επιλογές και τη δυνατότητα απόκτησης ενός πολυτελούς και σύγχρονου αυτοκινήτου. Η αναμενόμενη εικόνα ενός μετανάστη-πρόσφυγα είναι αυτή ενός αδύναμου ατόμου, το οποίο, όντας αντιμέτωπο με οικονομικές και κοινωνικές δυσκολίες, εργάζεται με σκοπό την επιβίωσή του και την εξασφάλιση των απαραίτητων αγαθών. Τη στερεοτυπική αυτή κατασκευή του/της πρόσφυγα/ισσας-μετανάστης/τριας επιβεβαιώνει ο δεύτερος χαρακτήρας του ανεκδότου (βλ. *Ο δεύτερος, κακομοίρης, κρατώντας στα χέρια ένα πακέτο κάλτσες που προσπαθούσε να πουλήσει, ταλαίπωρος*). Η αναπαράστασή του δεν θεωρούμε ότι προκαλεί χιούμορ, καθώς η καταβεβλημένη εμφάνισή του, η δυσχερής οικονομική του κατάσταση και ο φτωχικός τρόπος ζωής του δεν μπορούν να προκαλέσουν κάποιου είδους έκπληξη στο αναγνωστικό κοινό.

Η μη αναμενόμενη αναπαράσταση του Ahmed προβάλλεται και από την επόμενη χιουμοριστική φράση (2): *Βλέπω καλοπερνάς! Τι δουλειά κάνεις και τα κονομάς;*. Και σ' αυτήν τη φράση, η γνωσιακή αντίθεση σχετίζεται με τον τρόπο ζωής, την οικονομική

⁴ Στα ανέκδοτα τα χιουμοριστικά εκφωνήματα σημειώνονται με πλάγια γραφή και αρίθμηση μέσα σε παρένθεση. Οι ατάκες διακρίνονται επιπλέον και με υπογράμμιση.

⁵ Η γραπτή απεικόνιση του ονόματος Ahmed με λατινικούς χαρακτήρες πιθανόν να δείχνει το αναφομοίωτο του συγκεκριμένου μετανάστη-πρόσφυγα.

κατάσταση και το επάγγελμα που συνήθως ασκεί ένας/μία μετανάστης/τρια-πρόσφυγας/ισσα. Ειδικότερα, οικοδομείται ως ασύμβατη και μη αναμενόμενη για έναν/μία μετανάστη/τρια-πρόσφυγα/ισσα μια πλουσιοπάροχη καθημερινότητα, την οποία αυτός/ή εξασφαλίζει μέσα από την επαγγελματική του/της δραστηριότητα. Έτσι, έμμεσα αναδεικνύεται εκ νέου η στερεοτυπική εικόνα του/της μετανάστη/τριας-πρόσφυγα/ισσας ως αδύναμου ατόμου, το οποίο πασχίζει για την επιβίωσή του και δεν είναι πιθανό να ασκεί ένα επάγγελμα υψηλού κύρους το οποίο εξασφαλίζει ικανοποιητικές χρηματικές απολαβές. Ως εκ τούτου, η οικονομική του/της ευμάρεια εικάζεται ότι προκύπτει από ενασχόληση με μη νόμιμες δραστηριότητες (βλ. *κονομάς*).

Η στοχοποίηση του Ahmed ενισχύεται περισσότερο με την απάντησή του *Ζητιανεύω στο μετρό* μετά την ερώτηση *Τι δουλειά κάνεις και τα κονομάς*. Σε αυτή τη χιουμοριστική φράση (3) εντοπίζουμε την εξής γνωσιακή αντίθεση: *Ένας μετανάστης-πρόσφυγας οδηγείται στην επαιτεία για λόγους επιβίωσης/επιλέγει την επαιτεία για να πλουτίσει*. Η ανατροπή εδώ προκύπτει από το γεγονός ότι ο Ahmed εξασφάλισε έναν πολυτελή τρόπο διαβίωσης μέσω της επαιτείας. Το αναμενόμενο θα ήταν ένα άτομο, και εν προκειμένω ένας/μία μετανάστης/τρια-πρόσφυγας/ισσα, μέσω της επαιτείας να εξασφαλίσει τα στοιχειώδη αγαθά διαβίωσης και όχι η επαιτεία να τον καταστήσει πλούσιο.

Σε όλες τις παραπάνω χιουμοριστικές φράσεις στόχος είναι ο Αφγανός μετανάστης-πρόσφυγας Ahmed. Ωστόσο, στο τέλος του ανεκδότη με την ατάκα (4): *Μου λείπουν μόνο 10 ευρώ για το εισιτήριο να γυρίσω στο Αφγανιστάν* έχουμε διαφορετική χιουμοριστική στόχευση. Εδώ, χιουμοριστικός στόχος γίνονται οι πλειονοτικοί/ές και ειδικότερα τα κίνητρα που ενεργοποιούν τα αισθήματα προσφοράς και αλληλεγγύης του πλειονοτικού πληθυσμού. Οι πλειονοτικοί/ές συχνά απεικονίζονται να επιδεικνύουν αδιαφορία ή/και δυσπιστία προς τους επαίτες, ενώ είθισται να συγκινούνται και να προσφέρουν κάποια οικονομική στήριξη, όταν συντρέχουν σοβαροί λόγοι (πρόβλημα στέγασης, θέματα υγείας, οικονομικά προβλήματα, ανεργία κτλ.). Στην προκειμένη περίπτωση, η ανατροπή προκύπτει, επειδή οι πλειονοτικοί/ές προσφέρουν χρήματα στον Ahmed όχι από ανθρωπιστικά κίνητρα αλλά από ενεργοποίηση των ρατσιστικών τους (προ)θέσεων. Μάλιστα, ο Ahmed, αξιοποιώντας τη ρατσιστική πρόθεση των πλειονοτικών, δεν καταφέρνει απλά να πάρει από τους τελευταίους ένα μικρό χρηματικό ποσό για την επιβίωσή του, αλλά πλουτίζει, γεγονός που έρχεται να υπογραμμίσει τις έντονες και απροκάλυπτες ρατσιστικές συμπεριφορές και πρακτικές των πλειονοτικών. Με άλλα λόγια, η αύξηση των χρηματικών απολαβών του Ahmed λειτουργεί ως ενδείκτης της έντασης του ρατσισμού από μέρους των πλειονοτικών ομάδων.

Μεσοεπίπεδο

Στο μεσοεπίπεδο, διαπιστώνουμε ότι, ακόμα και στα θεωρούμενα ως «μη σοβαρά» χιουμοριστικά κειμενικά είδη, και εν προκειμένω στα ανέκδοτα, συνυπάρχουν πτυχές δύο ανταγωνιστικών λόγων: του ρατσιστικού και του αντιρατσιστικού. Στο συγκεκριμένο ανέκδοτο, ο τρόπος που προβάλλονται οι δύο μετανάστες-πρόσφυγες ενισχύει τον ρατσιστικό λόγο. Ειδικότερα, η χιουμοριστική αναπαράσταση του Ahmed και η μη χιουμοριστική αναπαράσταση του μετανάστη-πρόσφυγα φίλου του συνεπικουρούν στην οικοδόμηση του /της «άλλου/ης» ως:

- ατόμου που εισέρχεται παράνομα στη χώρα (βλ. *μετά από το «πέρασμά» τους*)
- αποκλεισμένου/ης από τον δυτικό τρόπο ζωής (βλ. *ντυμένος σαν πρίγκιπας, μια Μερσεντάρα τελευταίο μοντέλο, βλέπω καλοπερνάς*)
- αδύναμου/ης που αναμένει την προσφορά του/της ισχυρού/ής πλειονοτικού/ής (βλ. *κακομοίρης, ο ταλαίπωρος*)

- μη ικανού/ής να ασκήσει ένα επάγγελμα υψηλού κύρους, να έχει οικονομική ευμάρεια και υψηλές χρηματικές απολαβές (βλ. *ντυμένος σαν πρίγκιπας, μια Μερσεντάρα τελευταίο μοντέλο, βλέπω καλοπερνάς*)
- παραβατικού ατόμου το οποίο χρησιμοποιεί δόλιους τρόπους για να πλουτίσει (βλ. *Ζητιανεύω στο μετρό, στην πινακίδα είχα γράψει: Είμαι χωρίς δουλειά, η γυναίκα μου είναι άρρωστη και τα τρία παιδιά μου πεινάνε!, Μου λείπουν μόνο 10 ευρώ για το εισιτήριο να γυρίσω στο Αφγανιστάν*)
- ατόμου που έχει επίγνωση του κοινωνικού του αποκλεισμού (βλ. *να γυρίσω στο Αφγανιστάν*) και, μάλιστα, τον χρησιμοποιεί για να πλουτίσει (βλ. *Μου λείπουν μόνο 10 ευρώ*).

Από την άλλη πλευρά, ο αντιρατσιστικός λόγος προωθείται από την ατάκα του ανεκδότου, μέσα από την οποία στοχοποιούνται οι πλειονοτικοί/ές και προβάλλονται ως:

- ρατσιστές/τριες, που επιδιώκουν με κάθε τρόπο την εκδίωξη του/της «άλλου/ης» από τα εθνικά και συμβολικά όρια της κυρίαρχης χώρας (βλ. *να γυρίσω στο Αφγανιστάν*)
- διατεθειμένοι/ες ακόμα και να πληρώσουν αδρά (βλ. *του ανοίγει μια μεγάλη τσάντα γεμάτη δεκάευρα*) για να προστατέψουν την εθνική ομοιογένεια στον ελληνικό χώρο μέσω της επιστροφής του/της μετανάστη/τριας-πρόσφυγα/ισσας στη χώρα προέλευσής του (βλ. *να γυρίσω στο Αφγανιστάν*)
- κοινωνικά μη ευαισθητοποιημένοι/ες, προσχηματικά φιλάνθρωποι/ες, καθώς προσφέρουν χρήματα όχι για τη βοήθεια και τη στήριξη του/της «άλλου/ης» (βλ. *Είμαι χωρίς δουλειά, η γυναίκα μου είναι άρρωστη και τα τρία παιδιά μου πεινάνε!*) αλλά για τον αποκλεισμό και την εκδίωξή του/της (βλ. *να γυρίσω στο Αφγανιστάν*).

Μακροεπίπεδο

Στο μακροεπίπεδο, διαπιστώνουμε, αρχικά, την προσπάθεια κοινωνικής κυκλοφορίας του αντιρατσιστικού λόγου μέσω του συγκριμένου ανεκδότου. Η χιουμοριστική στοχοποίηση του/της ρατσιστή/τριας πλειονοτικού/ής μέσα από την τελική ατάκα του ανεκδότου μάς οδηγεί στη συνολική επανερμηνεία του κειμένου και στη συνειδητοποίηση της εν τέλει αντιρατσιστικής του πρόθεσης. Με την ολοκλήρωση του ανεκδότου, διαπιστώνουμε ότι στοχοποιείται η προσχηματική και υποκριτική πλειονοτική φιλανθρωπία, η οποία δεν συνιστά κίνηση ανθρωπισμού αλλά πράξη αποκλεισμού του/της «άλλου/ης». Ωστόσο, ο τρόπος αναπαράστασης του/της εθνικού/ής «άλλου/ης» πριν την ατάκα δείχνει ότι ακόμα και το συγκεκριμένο αντιρατσιστικό ανέκδοτο δεν καταφέρνει να απεμπλακεί από παγιωμένα και εδραιωμένα ομογενοποιητικά στερεότυπα που υποτιμούν και απαξιώνουν τον/την «άλλο/η». Ακόμα, λοιπόν, και στο συγκεκριμένο αντιρατσιστικό ανέκδοτο εξακολουθεί να εδραιώνεται, ίσως με έναν πιο ήπιο, εύθυμο και φαινομενικά «αθώο» τρόπο, η ηγεμονία του εθνικού ρατσιστικού λόγου, που φυσικοποιεί την αναπαράσταση του/της «άλλου/ης» ως «παράνομου/ης», «ανίκανου/ης να ανελιχθεί επαγγελματικά», «αδύναμου/ης» και, τελικά, ως απαξιωμένου/ης, ενώ παράλληλα προκαλεί έκπληξη, και άρα χιούμορ, η αναπαράσταση του Ahmed ως ατόμου με οικονομική ευμάρεια και υψηλές χρηματικές απολαβές.

5.2. Η συνύπαρξη του αντιρατσιστικού λόγου με τη ρατσιστική προσδοκία της αφομοίωσης του/της «άλλου/ης»

Το δεύτερο υπό ανάλυση ανέκδοτο περιγράφει ένα στιγμιότυπο από μια τάξη στο πλαίσιο του γλωσσικού μαθήματος. Οι βασικοί χαρακτήρες του ανεκδότου είναι ο δάσκαλος, δύο

πλειονοτικοί μαθητές και ένας μειονοτικός συμμαθητής τους. Στόχος μας είναι να δείξουμε ότι πρόκειται για ένα ανέκδοτο το οποίο διαποτίζεται από τον αντιρατσιστικό λόγο, έχοντας ως απώτερο σκοπό τη χιουμοριστική στοχοποίηση του προσχηματικά αντιρατσιστή πλειονοτικού εκπαιδευτικού. Ωστόσο, όπως φαίνεται μέσα από την ανάλυσή μας, το συγκεκριμένο ανέκδοτο, παρά την τελική αντιρατσιστική του στόχευση, δεν καταφέρνει να απεμπλακεί και αυτό από την αναπαραγωγή του ρατσιστικού λόγου και τη στερεοτυπική απεικόνιση του/της «άλλου/ης» ως μη αφομοιωμένου/ης γλωσσικά και πολιτισμικά.

[2]

Ο δάσκαλος ρωτά τους μαθητές μετά το διάλειμμα:

– Τι έκανες στο διάλειμμα, Γιωργάκη;

– Έπαιζα μπάλα, κύριε.

– Μπάλα; Α ωραία. Αν μου γράψεις σωστά τη λέξη «μπάλα» στον πίνακα θα σε αφήσω να σχολάσεις μία ώρα γρηγορότερα.

– Εσύ Θανασάκη, τι έκανες στο διάλειμμα;

– Εγώ, κύριε, έπαιζα στην αμμοδόχο.

– Στην αμμοδόχο; Α, ωραία. Αν μου γράψεις σωστά τη λέξη «άμμος» στον πίνακα, θα σε αφήσω να σχολάσεις μία ώρα γρηγορότερα.

– Εσύ Αλή, τι έκανες στο διάλειμμα;

– *Εγκώ, κύριε, ήθελε παίζει με Γιωργάκη και με Τανασάκι, αλλά όχι παίζει μαζί μου κανένας.* (1)

– *Τι!! Δεν έπαιζαν μαζί σου; Ντροπή! Αυτό λέγεται ρατσιστική διάκριση εις βάρος εθνικών μειονοτήτων. Αντε Αλή, αν μου γράψεις στον πίνακα σωστά «ρατσιστική διάκριση εις βάρος εθνικών μειονοτήτων» θα σε αφήσω να σχολάσεις μισή ώρα γρηγορότερα.* (2)

Μικροεπίπεδο

Αναλύοντας το μικροεπίπεδο του κειμένου, διαπιστώνουμε εκ πρώτης όψεως ότι ο μετανάστης-πρόσφυγας μαθητής αναπαρίσταται ως μη αφομοιωμένος «άλλος». Η ίδια η επιλογή των ονομάτων που έχουν οι χαρακτήρες-μαθητές του ανεκδότη υπογραμμίζει τη μη αφομοίωση του Αλή και «δικαιολογεί» τον αποκλεισμό. Οι πλειονοτικοί συμμαθητές του παρουσιάζονται να έχουν από τα πλέον συνήθη ελληνοχριστιανικά ονόματα (*Γιωργάκης, Θανασάκης*), ενώ ο «άλλος» αναπαρίσταται να φέρει το στερεοτυπικά μειονοτικό-μουσουλμανικό όνομα (*Αλή*). Δεδομένου λοιπόν ότι οι μειονοτικές ομάδες για να αφομοιωθούν συχνά ελληνοποιούν τα ονόματά τους και βαφτίζονται χριστιανοί ορθόδοξοι, μπορούμε να πούμε ότι και το ίδιο το όνομα του Αλή είναι ενδεικτικό της μη αφομοίωσής του.

Χιουμοριστική ασυμβατότητα προκύπτει από το γεγονός ότι ο Αλή παρουσιάζεται να χρησιμοποιεί γλωσσικά αποκλίνοντες από τη νόρμα τύπους: *Εγκώ, κύριε, ήθελε παίζει με Γιωργάκη και με Τανασάκι, αλλά όχι παίζει μαζί μου κανένας* (χιουμοριστική φράση 1). Η προφορά του (η οποία μάλιστα στον γραπτό λόγο αναδεικνύεται και με τον μη πρότυπο ορθογραφικό τύπο *Τανασάκι*) υποδηλώνει ότι δεν χρησιμοποιεί την πρότυπη ελληνική, χαρακτηριστικό που μαρτυρεί την ατελή αφομοίωσή του.

Ο ίδιος ο Αλή, βέβαια, εμφανίζεται να έχει πρόθεση αφομοίωσης, καθώς αφενός φοιτά σε πλειονοτικό σχολείο, δηλαδή «μετέχει της ελληνικής παιδείας» (βλ. Παύλου 2004: 82-83, υποσημ. 65), και αφετέρου επιδιώκει την κοινωνικοποίησή του και τη συναναστροφή με τους συμμαθητές του (βλ. *Εγκώ, κύριε, ήθελε παίζει με Γιωργάκη και με Τανασάκι*). Ωστόσο, επειδή δεν είναι «επιτυχώς» αφομοιωμένος (δεν μιλά την πρότυπη ελληνική γλώσσα και δεν έχει ελληνοχριστιανικό όνομα), αντιμετωπίζεται από τους συμμαθητές του ως υποδεέστερος «άλλος» και αποκλεισμένος από την παρέα τους (κυριολεκτικά και συμβολικά, βλ. *αλλά όχι παίζει μαζί μου κανένας*).

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, ο Αλή στοχοποιείται χιουμοριστικά ως μη «επιτυχώς» αφομοιωμένος «άλλος». Η ατάκα, ωστόσο, του ανεκδότου, η οποία προέρχεται από τον δάσκαλο της τάξης, αναδεικνύει μια μεταβολή στη χιουμοριστική στόχευση. Ο δάσκαλος της τάξης εμφανίζεται στο πρώτο μέρος της ατάκας του να καταδικάζει τη ρατσιστική συμπεριφορά των πλειονοτικών μαθητών (βλ. *Tu!! Δεν έπαιζαν μαζί σου; Ντροπή! Αυτό λέγεται ρατσιστική διάκριση εις βάρος εθνικών μειονοτήτων*), αλλά στο δεύτερο μέρος της ατάκας εμφανίζεται και ο ίδιος να χρησιμοποιεί ρατσιστικές πρακτικές (βλ. *αν μου γράψεις στον πίνακα σωστά «ρατσιστική διάκριση εις βάρος εθνικών μειονοτήτων», θα σε αφήσω να σχολάσεις μισή ώρα γρηγορότερα*). Ένα άτομο που διακηρύσσει αρχικά την ισότητα των μεταναστευτικών-προσφυγικών ομάδων με τις πλειονοτικές και εμφανίζεται να σέβεται την ετερότητα, αναπαρίσταται τελικά να προωθεί την αντίληψη που υπογραμμίζει ο Χριστόπουλος (2004: 353), ότι δηλαδή οι «άλλοι/ες» «καταρχήν... γίνονται αποδεκτοί/[ες] μόνο ως άνισοι/[ες]» (έμφαση στο πρωτότυπο). Κι αυτό, διότι επιλέγει ως διδακτική δραστηριότητα για τον Αλή την ορθογράφηση μιας απαιτητικής και με λόγια στοιχεία διατύπωσης (βλ. «*ρατσιστική διάκριση εις βάρος εθνικών μειονοτήτων*»), τη στιγμή που από τους πλειονοτικούς μαθητές φαίνεται να έχει λιγότερες απαιτήσεις και τους ζητά την ορθογράφηση μόνο απλών λέξεων (βλ. «*μπάλα*», «*άμμος*»). Με αυτόν τον τρόπο, ο δάσκαλος, που ο θεσμικός του ρόλος είναι κατά κανόνα αφομοιωτικός, υπογραμμίζει στον Αλή ότι οφείλει να κάνει υπερπροσπάθεια για να γίνει ένας «επιτυχώς» αφομοιωμένος μαθητής και αποδεκτός από το εκπαιδευτικό σύστημα και τους πλειονοτικούς συμμαθητές του. Παράλληλα, η στάση διάκρισης του δασκάλου φαίνεται τόσο από το γεγονός ότι τους απευθύνει τον λόγο χρησιμοποιώντας το υποκοριστικό του ονόματός τους (βλ. *Γιωργάκη, Θανασάκη*) όσο και από το γεγονός ότι η επιβράβευση των πλειονοτικών μαθητών για την υλοποίηση της δραστηριότητας είναι να σχολάσουν «μια ώρα γρηγορότερα», ενώ του μετανάστη-πρόσφυγα μαθητή μόλις μισή ώρα γρηγορότερα, παρά τη δυσκολία της δραστηριότητας που έχει να επιτελέσει. Η αντίφαση ανάμεσα στις αντιρατσιστικές θέσεις και στις ρατσιστικές πρακτικές του δασκάλου οδηγούν τελικά στη χιουμοριστική στοχοποίηση του εκπαιδευτικού.

Μεσοεπίπεδο

Σύμφωνα με όσα παρατηρήσαμε στο *μικροεπίπεδο*, στο ίδιο ανέκδοτο διαπιστώσαμε τη χιουμοριστική στοχοποίηση τόσο του μετανάστη-πρόσφυγα μαθητή («άλλου») για τη μη πλήρη αφομοίωσή του όσο και του πλειονοτικού εκπαιδευτικού για την επιδίωξη της αφομοίωσης του μετανάστη-πρόσφυγα μαθητή («άλλου»). Αναδεικνύεται έτσι η συνύπαρξη του ρατσιστικού και του αντιρατσιστικού λόγου ακόμα και σε «εύθυμα» και «διασκεδαστικά» κειμενικά είδη, όπως στα ανέκδοτα. Ειδικότερα, ο ρατσιστικός λόγος ενισχύεται μέσα από την κατασκευή του μετανάστη-πρόσφυγα μαθητή ως:

- μη αφομοιωμένου γλωσσικά (βλ. *Εγκώ, κύριε, ήθελε παίζει με Γιωργάκη και με Τανασάκι, αλλά όχι παίζει μαζί μου κανένας.*)
- μη αφομοιωμένου πολιτισμικά, δεδομένου ότι δεν έχει ελληνοποιήσει το όνομά του και δεν έχει εκχριστιανιστεί (βλ. *Αλή*)
- ατόμου που είναι διατεθειμένο να αφομοιωθεί (βλ. *Εγκώ, κύριε, ήθελε παίζει με Γιωργάκη και με Τανασάκι*)
- μη επιθυμητού και αποκλεισμένου από τους πλειονοτικούς (βλ. *αλλά όχι παίζει μαζί μου κανένας*)
- ατόμου που υφίσταται θεσμικές διακρίσεις (βλ. *αν μου γράψεις στον πίνακα σωστά «ρατσιστική διάκριση εις βάρος εθνικών μειονοτήτων», θα σε αφήσω να σχολάσεις μισή ώρα γρηγορότερα*) συγκριτικά με τους πλειονοτικούς (βλ. *Αν μου γράψεις σωστά τη λέξη «μπάλα» στον πίνακα, θα*

σε αφήσω να σχολάσεις μία ώρα γρηγορότερα, Αν μου γράψεις σωστά τη λέξη «άμμος» στον πίνακα, θα σε αφήσω να σχολάσεις μία ώρα γρηγορότερα).

Παράλληλα, ο ρατσιστικός λόγος ενισχύεται και μέσα από την αναπαράσταση των πλειονοτικών μαθητών οι οποίοι:

- βρίσκονται σε ισχυρή και κυρίαρχη θέση και έχουν τη δυνατότητα να επιλέγουν τις κοινωνικές τους συναναστροφές (βλ. *όχι παίζει μαζί μου κανένας*)
- έχουν ευνοϊκή μεταχείριση από τον εκπαιδευτικό (βλ. *Γιωργάκη, Θανασάκη, Αν μου γράψεις σωστά τη λέξη «μπάλα» στον πίνακα, θα σε αφήσω να σχολάσεις μία ώρα γρηγορότερα, Αν μου γράψεις σωστά τη λέξη «άμμος» στον πίνακα, θα σε αφήσω να σχολάσεις μία ώρα γρηγορότερα*).

Από την άλλη πλευρά, ο αντιρατσιστικός λόγος προωθείται από την ατάκα του ανεκδότου, μέσα από την οποία στοχοποιείται χιουμοριστικά ο πλειονοτικός εκπαιδευτικός καθώς προβάλλεται ως προσχηματικά και φαινομενικά αντιρατσιστής, δεδομένου ότι τα λόγια του δεν συμβαδίζουν με την πρακτική του (βλ. *Αυτό λέγεται ρατσιστική διάκριση εις βάρος εθνικών μειονοτήτων. Άντε Αλή, αν μου γράψεις στον πίνακα σωστά «ρατσιστική διάκριση εις βάρος εθνικών μειονοτήτων», θα σε αφήσω να σχολάσεις μισή ώρα γρηγορότερα*).

Μακροεπίπεδο

Στο μακροεπίπεδο, αντιλαμβανόμαστε την προσπάθεια κοινωνικής διάδοσης του αντιρατσιστικού λόγου μέσω του συγκριμένου ανεκδότου. Η χιουμοριστική στοχοποίηση του πλειονοτικού ρατσιστή εκπαιδευτικού με την τελική ατάκα μάς οδηγεί στη συνολική επανερμηνεία του κειμένου και στη συνειδητοποίηση της εν τέλει αντιρατσιστικής πρόθεσης του ανεκδότου. Με την ολοκλήρωση του ανεκδότου, διαπιστώνουμε ότι στοχοποιείται ο προσχηματικά και φαινομενικά αντιρατσιστής εκπαιδευτικός, του οποίου τα αντιρατσιστικά λόγια έρχονται σε αντίφαση με τις ρατσιστικές του συμπεριφορές και πρακτικές. Ωστόσο, ο τρόπος αναπαράστασης του/της «άλλου/ης» πριν την ατάκα δείχνει ότι ακόμα και το συγκεκριμένο αντιρατσιστικό ανέκδοτο δεν καταφέρνει να απεμπλακεί από παγιωμένες και εδραιωμένες ομογενοποιητικές προσδοκίες που στοχοποιούν τον/την «άλλο/η» ως μη αφομοιωμένο/η. Ακόμα, λοιπόν, και στο συγκεκριμένο αντιρατσιστικό ανέκδοτο εξακολουθεί να εδραιώνεται, ίσως με έναν πιο ήπιο, πιο εύθυμο και φαινομενικά «αθώο» τρόπο, η ηγεμονία του εθνικού ρατσιστικού λόγου, προβάλλοντας τον/την «άλλο/η» ως «υποδεέστερο/η», «αδύναμο/η» και «ανίκανο/η» να αφομοιωθεί γλωσσικά και πολιτισμικά.

6. Συμπεράσματα

Στόχος του άρθρου αυτού ήταν η κριτική ανάλυση ανεκδότων που αναπαράγονται και κυκλοφορούν στην ελληνική δημόσια σφαίρα λόγω της αυξημένης έλευσης μεταναστευτικών και προσφυγικών πληθυσμών στην Ελλάδα, ιδιαίτερα από το 2015 και εξής. Ειδικότερα, μέσα από την ανάλυσή μας επιδιώξαμε να δείξουμε ότι ανέκδοτα τα οποία φαινομενικά συντονίζονται με τον αντιρατσιστικό λόγο δεν καταφέρνουν τελικά να απεμπλακούν από τον κυρίαρχο ρατσιστικό λόγο μέσω της αναπαράστασης τους/της «άλλου/ης» ως απαξιωμένου ή/και μη αφομοιωμένου/ης.

Αντλώντας από τη ΓΘΓΧ (βλ. Attardo 1994, 2001, 2020), προσεγγίσαμε το χιούμορ ως ασυμβατότητα, δηλαδή, ως αναντιστοιχία ανάμεσα σε αυτό που περιμένουμε να συμβεί και σε αυτό που τελικά συμβαίνει. Αξιοποιώντας επίσης το πλαίσιο της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου και, ειδικότερα, την *κοινωνιοπολιτισμική προσέγγιση* που προτείνει ο Fairclough (1989, 1992), μελετήσαμε τον χιουμοριστικό λόγο ως *κείμενο*

(μικροεπίπεδο), ως *πρακτική λόγου* (μεσοεπίπεδο) και ως *κοινωνική πρακτική* (μακροεπίπεδο). Ειδικότερα, εντοπίσαμε τις ατάκες και τις χιουμοριστικές φράσεις των ανεκδότην, αναλύσαμε τις γνωσιακές αντιθέσεις που προκύπτουν από αυτά τα χιουμοριστικά εκφωνήματα και αναδείξαμε τη στοχοποίηση τόσο των μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών όσο και των πλειονοτικών ομάδων (μικροεπίπεδο). Αφού εντοπίσαμε τα χιουμοριστικά εκφωνήματα, δώσαμε έμφαση στον τρόπο με τον οποίο μέσα από το κειμενικό είδος των ανεκδότην (ανα)παράγονται, συνυπάρχουν και ανταγωνίζονται ο ρατσιστικός και ο αντιρατσιστικός λόγος (μεσοεπίπεδο). Συζητήσαμε, επίσης, την ιδεολογική επιρροή που ασκούν τα συγκεκριμένα ανέκδοτα, τα οποία προωθούν μεν τον αντιρατσιστικό λόγο, χωρίς όμως να κατορθώνουν να απεμπλακούν από τις επιδράσεις του κυρίαρχου εθνικού, ομογενοποιητικού, ρατσιστικού λόγου (μακροεπίπεδο). Η συνδυαστική αξιοποίηση των δύο αυτών εργαλείων μας έδωσε τη δυνατότητα κριτικής ανάλυσης συγκεκριμένων χιουμοριστικών κειμένων και συνέβαλε στην ανάδειξη του ρόλου του χιούμορ στην (ανα)παραγωγή και προώθηση ανταγωνιστικών λόγων.

Η ανάλυσή μας έδειξε ότι, μολονότι οι τελικές ατάκες καθιστούν τα ανέκδοτα αντιρατσιστικά στοχοποιώντας τον/την πλειονοτικό/ή ρατσιστή/τρια, μέσα από τις χιουμοριστικές φράσεις που έχουν προηγηθεί εξακολουθούν να αναπαράγονται ρατσιστικές θέσεις και να στοχοποιούνται χιουμοριστικά οι «άλλοι/ες». Ειδικότερα, στο τέλος του πρώτου ανεκδότην (βλ. 5.1), μέσα από την ατάκα, ο/η πλειονοτικός/ή προβάλλεται ως ρατσιστής/τρια και ως προσχηματικά φιλόανθρωπος/η, καθώς προσφέρει χρήματα όχι για τη στήριξη του/της «άλλου/ης» αλλά για τον αποκλεισμό και την εκδίωξή του/της. Ωστόσο, στις χιουμοριστικές φράσεις που προηγήθηκαν στοχοποιούνται οι μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες, οι οποίοι/ες κατασκευάζονται ως παράνομοι/ες, αδύναμοι/ες, μη ικανοί/ές για επαγγελματική και οικονομική ανέλιξη και άρα απαξιωμένοι/ες και αποκλεισμένοι/ες από τον κοινωνικό ιστό. Αντίστοιχα, στο τέλος του δεύτερου ανεκδότην (βλ. 5.2), μέσα από την ατάκα, στοχοποιείται χιουμοριστικά ο φαινομενικά μόνο αντιρατσιστής δάσκαλος, του οποίου τα αντιρατσιστικά λόγια δεν ταυτίζονται με τις ρατσιστικές του πράξεις. Ωστόσο, σε όλο το προηγούμενο ανέκδοτο μέσω των χιουμοριστικών φράσεων στοχοποιείται χιουμοριστικά ο/η «άλλος/η» ως μη αφομοιωμένος/η γλωσσικά, κοινωνικά και πολιτισμικά.

Η χιουμοριστική στοχοποίηση των μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών σε ένα αντιρατσιστικό ανέκδοτο δείχνει τη δυσκολία απεμπλοκής από τον εδραιωμένο ρατσιστικό λόγο. Η διττή χιουμοριστική στόχευση στο ίδιο ανέκδοτο αποκαλύπτει ότι δεν είναι απλό ή εύκολο να μιλάμε για ρατσιστικό ή αντιρατσιστικό χιούμορ και για αμιγώς ρατσιστικά ή αντιρατσιστικά κείμενα. Η κειμενική συνύπαρξη του ρατσιστικού με τον αντιρατσιστικό λόγο φέρνει στην επιφάνεια ένα νέο είδος ρατσισμού, τον *ρευστό ρατσισμό* (Weaver 2011, 2013, 2016), ο οποίος λειτουργεί πιο έμμεσα και καλυμμένα από τον καθαυτό ρατσισμό. Ο ρευστός ρατσισμός είναι ένα σημείο τομής που καθιστά δυσδιάκριτα τα όρια του ρατσισμού με τον αντιρατσισμό. Αυτή η αμφισημία και η αμφιταλάντευση ανάμεσα στον ρατσισμό και τον αντιρατσισμό προβάλλεται και στα κείμενα που αναλύσαμε:

- στο παράδειγμα 1, από τη μια πλευρά, καταγγέλλεται η προσχηματική φιλόανθρωπία και, από την άλλη, ενισχύονται η απαξίωση και ο αποκλεισμός των μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών
- στο παράδειγμα 2, από τη μια πλευρά, καταγγέλλεται η προσχηματικά ισότιμη μεταχείριση των «άλλων» και, από την άλλη, ενισχύονται οι προσπάθειες αφομοίωσής τους και η αποδοχή τους προκρίνεται μόνο λαμβάνοντας ως δεδομένη την ανισότητά τους.

Η συνύπαρξη του αντιρατσιστικού και του ρατσιστικού λόγου στα ίδια χιουμοριστικά κείμενα αναδεικνύει τον «σημαντικό κοινωνιοπολιτισμικό ρόλο του σύγχρονου κωμικού στοιχείου» (Weaver 2011: 173). Ενισχύει αυτό που υπογραμμίζει ο Davies ότι τα ανέκδοτα «λειτουργούν ως “θερμόμετρα” που μεταφέρουν αλήθειες για το κοινωνικοπολιτικό σύστημα» (2011: 211, 248, βλ. επίσης Archakis & Tsakona 2019: 1). Εν κατακλείδι, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η συνεμφάνιση δύο ανταγωνιστικών λόγων στα χιουμοριστικά κείμενα επιβεβαιώνει ότι «η κυριαρχία ενός λόγου δύσκολα μπορεί να κατορθωθεί σε απόλυτο βαθμό» (Αρχάκης 2020: 32, βλ. επίσης Macgilchrist 2007: 32). Από τη μια πλευρά, η ανάδυση και η παρουσία του ρατσιστικού λόγου ακόμα και στα (προσχηματικά) αντιρατσιστικά κείμενα υποδεικνύουν ότι (τουλάχιστον στα δεδομένα μας) ο ρατσιστικός (εθνικός) λόγος είναι ο κεντρικός λόγος που ηγεμονεύει και κυριαρχεί ως φυσικοποιημένος και σε μεγάλο βαθμό συναινετικά αποδεκτός. Από την άλλη πλευρά, ο αντιρατσιστικός λόγος θα λέγαμε ότι συνιστά μια κοινωνική πρακτική που «απειλεί» να αποφυσικοποιήσει τον ηγεμονικό ρατσιστικό (εθνικό) λόγο, επιδιώκοντας να αποκαλύψει την κυριαρχία του και να αμφισβητήσει τη συναινετική αποδοχή του.

Βιβλιογραφία

- Αρχάκης, Α. 2020. *Από τον εθνικό στον μετα-εθνικό λόγο: Μεταναστευτικές ταυτότητες και κριτική εκπαίδευση*. Αθήνα: Πατάκης.
- Althusser, L. 1971. Ideology and ideological state apparatuses. In L. Althusser *Lenin and Philosophy and Other Essays*. New York: Monthly Review Press, 127-186.
- Anthias, F. & Lloyd, C. 2002. Introduction: Fighting racisms, defining the territory. In F. Anthias & C. Lloyd (eds) *Rethinking Anti-Racisms. From Theory to Practice*. London: Routledge, 1-21.
- Archakis, A. 2016. National and post-national discourses and the construction of linguistic identities by students of Albanian origin in Greece. *Multilingua: Journal of Cross-Cultural and Interlanguage Communication* 35 (1), 57-83.
- Archakis, A., Lampropoulou, S. & Tsakona, V. 2018. “I’m not racist but I expect linguistic assimilation”: The concealing power of humor in an anti-racist campaign. *Discourse, Context and Media* 23, 53-61.
- Archakis, A. & Tsakona, V. 2019. Racism in recent Greek migrant jokes. *Humor: International Journal of Humor Research* 32 (2), 267-287.
- Archakis, A. & Tsakona, V. 2021. Greek migrant jokes online: A diachronic-comparative study on racist humorous representations. *Internet Pragmatics* 28-51.
- Attardo, S. 1994. *Linguistic Theories of Humour*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Attardo, S. 2001. *Humorous Texts: A Semantic and Pragmatic Analysis*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Attardo, S. 2020. *The Linguistics of Humor: An Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Bergson, H. 1998 [1900]. *Το γέλιο. Δοκίμιο για τη σημασία του κωμικού*. (Μετάφραση: Β. Τομανάς). Αθήνα: Εξάντας.
- Billig, M. 1995. *Banal Nationalism*. London: Sage.
- Billig, M. 2001. Humor and hatred: the racist jokes of the Ku Klux Klan. *Discourse and Society* 12 (3), 267-289.
- Billig, M. 2005. *Laughter and Ridicule. Towards a Social Critique of Humor*. London: Sage.
- Bloomaert, J. 1999. Language ideological debates: Introduction and postscript. *Language Ideological Debates*, 2. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Bloomaert, J. 2005. *Discourse. A Critical Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davies, C. 2011. *Jokes and Targets*. Bloomington: Indiana University Press.
- Fairclough, N. 1989. *Language and Power*. London: Longman.
- Fairclough, N. 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, N. 1995. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London/New York: Routledge.

- Fairclough, N. 2003. *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge.
- Gramsci, A. 1971. *Selections from the Prison Notebooks*. (Ed. and trans. by Q. Hoare & G. N. Smith). London: Lawrence & Wishart.
- Irvine, J. T. & Gal, S. 2000. Language ideology and linguistic differentiation. In P. V. Kroskrity (ed.) *Regimes of Language: Ideologies, Politics, and Identities*. Santa Fe: School of American Research Press, 35-84.
- Jørgensen, M. & Phillips, L. 2002. *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage.
- Kalantzis, M. & Cope, B. 2013. *Νέα μάθηση: Βασικές αρχές για την επιστήμη της εκπαίδευσης*. (Μετάφραση Γ. Χρηστίδης). Αθήνα: Κριτική.
- Macgilchrist, F. 2007. Positive discourse analysis: Contesting dominant discourses by reframing the issues. *Critical Approaches to Discourse Analysis Across Disciplines* 1 (1), 74-94.
- Νόμος 927/1979 (ΦΕΚ 139/Α/28-6-1979). Περί κολασμού πράξεων ή ενεργειών αποσκοπούσων εις φυλετικές διακρίσεις.
- Νόμος 4285/2014 (ΦΕΚ 191/Α/10-9-2014). Τροποποίηση του ν. 927/1979 (Α' 139) και προσαρμογή του στην απόφαση πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ της 28ης Νοεμβρίου 2008, για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου (L 328) και άλλες διατάξεις.
- O'Brien, E. 2009. From antiracism to antiracisms. *Sociology Compass* 3 (3), 501-512.
- Πάυλου, Μ. 2004. Οι μετανάστες στην ελληνική πολιτική κοινότητα. Στο Μ. Πάυλου & Δ. Χριστόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα της μετανάστευσης: Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*. Αθήνα: Κριτική ΑΕ & ΚΕΜΟ, 39-87.
- Στάμου, Α. Γ. 2014. Η κριτική ανάλυση λόγου: Μελετώντας τον ιδεολογικό ρόλο της γλώσσας. Στο Μ. Γεωργαλίδου, Μ. Σηφianού & Β. Τσάκωνα (επιμ.) *Ανάλυση λόγου: Θεωρία και εφαρμογές*. Νήσος: Αθήνα, 149-187.
- Santa Ana, O. 2009. Did you call in Mexican? The racial politics of Jay Leno immigrant jokes. *Language in Society* 38 (1), 23-45.
- Τσάκωνα, Β. 2013. *Η κοινωνιογλωσσολογία του χιούμορ*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Τσάκωνα, Β., Καραχάλιου, Ρ. & Αρχάκης, Α. 2020. Μετανάστευση και κριτικός γραμματισμός: Η περίπτωση του ρευστού ρατσισμού. Στο Σ. Σοφοκλέους (επιμ.) *Πρακτικά του 3ου Διεθνούς Συνεδρίου: «Γραμματισμός και Σύγχρονη Κοινωνία: Ταυτότητες, Κείμενα, Θεσμοί»*. Κύπρος: Υπουργείο Παιδείας, Πολιτισμού, Αθλητισμού και Νεολαίας, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου, 525-539.
- Tsakona, V. 2003. Jab lines in narrative jokes. *Humor: International Journal of Humor Research* 16 (3), 315-329.
- Tsakona, V. 2019. Talking about humour, racism, and anti-racism in class: A critical literacy proposal. *Bulletin of the Transilvania University of Braşov Series IV: Philology and Cultural Studies* 12 (61) (2), 111-141.
- Tsakona, V. 2020. Recontextualizing Humor: Rethinking the Analysis and Teaching of Humor. *Language Play and Creativity* 4. Boston/Berlin: De Gruyter Mouton.
- van Dijk, T. A. 1991. *Racism and the Press*. London: Routledge.
- van Dijk, T. A. 1992. Discourse and the denial of racism. *Discourse and Society* 3 (1), 87-118.
- van Dijk, T. A. 2005. *Racism and discourse in Spain and Latin America*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- van Dijk, T. A. 2008. *Discourse and Power*. New York: Palgrave Macmillan.
- Weaver, S. 2011. Jokes, rhetoric and embodied racism: A rhetorical discourse analysis of the logics of racist jokes on the internet. *Ethnicities* 11 (4), 413-435.
- Weaver, S. 2013. A rhetorical discourse analysis of online anti-Muslim and anti-Semitic jokes. *Ethnic and Racial Studies* 36 (3), 483-499.
- Weaver, S. 2016. *The Rhetoric of Racist Humor: US, UK and Global Race Joking*. London: Routledge.
- Winant, H. 2002. The modern world racial system in transition. In F. Anthias & C. Lloyd (eds) *Rethinking Anti-Racisms: From Theory to Practice*. London: Routledge, 100-110.
- Φραγκουδάκη, Α. 2013. *Ο εθνικισμός και η άνοδος της ακροδεξιάς*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Χριστόπουλος, Δ. 2004. Οι μετανάστες στην ελληνική πολιτική κοινότητα. Στο Μ. Παύλου & Δ. Χριστόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα της μετανάστευσης: Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*. Αθήνα: Κριτική ΑΕ & ΚΕΜΟ, 338-366.
- Χριστόπουλος, Δ. 2013. Αναζητώντας το ελάχιστο πολιτειακό (πολυπολιτισμικό;) όριο: η μετανάστευση στην Ελλάδα της κρίσης. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sas/article/view/643>.